

УДК 336.64

Олександренко І.В. к.е.н., доцент

Подерня-Масюк Ю.А.

Луцький національний технічний університет

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУКУПНОГО РІВНЯ ФІНАНСОВОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

У статті розкрито методику до визначення інтегрального індексу фінансової стабільності підприємств. Подано основні показники, що лежать в основі розрахунку інтегрального індексу фінансової стійкості, ліквідності, платоспроможності та ефективності використання капіталу. Визначено порядок розрахунку та позитивну зміну до основних часткових показників оцінювання інтегрального індексу фінансової стабільності.

Ключові слова: інтегральний індекс ліквідності, інтегральний індекс ефективності використання капіталу, інтегральний індекс платоспроможності, інтегральний індекс фінансової стійкості, інтегральний індекс фінансової стабільності, фінансова стабільність підприємства.

Oleksandrenko I.

METHODICAL APPROACHES TO DEFINITION OF COMPREHENSIVE FINANCIAL STABILITY

The article describes a technique to determine the integral index of financial stability of enterprises. The basic indicators underlying the calculation of integral index of financial stability, liquidity, solvency and capital efficiency. Determined the calculation and positive change to basic partial indicators evaluating the integral index of financial stability.

Keywords: integral index of liquidity integral index of capital efficiency, integral index solvency integral index of financial stability, integral index of financial stability, financial stability of the company.

Oleksandrenko I.V.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ СОВОКУПНОГО УРОВНЯ ФИНАНСОВОЙ СТАБИЛЬНОСТИ КОМПАНИЙ

В статье раскрыта методика к определению интегрального индекса финансовой устойчивости предприятий. Представлены основные показатели, лежащие в основе расчета интегрального индекса финансовой устойчивости, ликвидности, платежеспособности и эффективности использования капитала. Определен порядок расчета и позитивное изменение в основных частных показателей оценки интегрального индекса финансовой стабильности.

Ключевые слова: интегральный индекс ликвидности, интегральный индекс эффективности использования капитала, интегральный индекс платежеспособности, интегральный индекс финансовой устойчивости, интегральный индекс финансовой стабильности, финансовая стабильность предприятия.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проведені дослідження дозволяють свідчити, що підприємства є вагомим фактором впливу на розвиток регіону. Однак варто розуміти, що на розвиток регіону впливає не кількість підприємств, а їх результати діяльності, що визначають сукупний рівень фінансової стабільності. Відповідно збитковість роботи підприємств, послаблює їх внутрішні фінансові можливості та змушує залучати зовнішні (кредитні) ресурси для фінансування своїх потреб. Ріст кредитних ресурсів погіршує імідж підприємств на фінансовому ринку, зменшує їх фінансову стабільність, що в кінцевому результаті може призвести до

банкрутства, що є негативним фактором у розвитку регіону. Наявність підприємств-банкрутів у регіоні збільшує рівень безробіття, зменшує виробництво в регіоні, доходи населення та бюджету. Підприємства, які в силу своїх результатів є фінансово стабільними, навпаки відіграють вагомую роль у розвитку регіону, що проявляється у їх можливості впливати на: покращення діяльності інших економічних суб'єктів; збільшення фінансових ресурсів регіону; розвиток інфраструктури інвестиційну та інноваційну активність регіону. З метою обґрунтування впливу фінансової стабільності підприємств на розвиток регіону виникає потреба у розробці підходу до визначення сукупного рівня фінансової стабільності на підставі врахування низки факторів внутрішнього фінансового середовища господарюючого суб'єкта. Це дозволить в першу чергу виявляти сукупний рівень фінансової стабільності підприємств та їх диференціювати за цією ознакою. Пізніше результати визначення сукупного рівня фінансової стабільності підприємств слугуватимуть факторними ознаками при моделюванні впливу фінансової стабільності підприємств на розвиток економіки регіону.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. В економічній літературі мало уваги приділено розробці методики оцінювання фінансової стабільності підприємств, а тим більше визначенню сукупного рівня фінансової стабільності підприємств. Враховуючи, те, що більшість науковців ототожнюють фінансову стабільність підприємств із фінансовою стійкістю, її оцінювання проводиться за набором показників, що характеризують фінансову стійкість. Зокрема, ототожнення фінансової стійкості із фінансовою стабільністю притаманні працям Є.В. Борисової [5], М.Я. Коробова [1], І.М.Омельченко [5], В.М. Родіонової [6], Г.В. Савицької [7], М.А. Федотової [6], О.С. Філімоненкова [9]. Проблемні аспекти визначення та оцінювання фінансової стійкості підприємств досліджували Л.А. Лахтіонова [3], Н.А. Мамонтова [4], Р.А. Слав'юк [8] та ін. Зокрема, методика оцінювання ризиків зниження фінансової стабільності підприємств на основі застосування мереж Байєса відображена в праці Н.В. Кузнецової [2]. Також в значній кількості праць фінансова стабільність підприємств оцінюється за моделями ймовірності банкрутства та показниками визначення рівня фінансової безпеки. Таким чином існує потреба у розробці методики оцінювання фінансової стабільності підприємств та визначення її сукупного рівня, що дозволить в цілому визначати сукупну фінансову стабільність підприємств окремого регіону чи галузі.

Цілі статті. При написанні статті основною метою є подання методики визначення сукупного рівня фінансової стабільності підприємств, що дозволить диференціювати підприємства за цією ознакою, визначати сукупний рівень фінансової стабільності підприємств регіону, галузі та обґрунтовувати вплив фінансово стабільних підприємств на розвиток окремого регіону.

Викладення основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Поняття фінансової стабільності сформувалось в умовах виникнення фінансових криз та порушення фінансових дисбалансів. Однак ця дефініція в більшій мірі стосувалась макроекономіки, коли визначалась фінансова стабільність чи нестабільність фінансової системи держави. На рівні окремого підприємств найбільш широко застосовують поняття «фінансова стійкість». Відповідно достатньо розширено, визначення фінансової стабільності відображено в дослідженнях Мамонтової Н.А. Таким чином, вона зазначає, що фінансова стабільність – це стан підприємства, при якому забезпечується стабільна фінансова діяльність, постійне перевищення доходів над витратами, вільний обіг грошових коштів, ефективне управління фінансовими ресурсами, безперервний процес виробництва та реалізації продукції, розширення та оновлення виробництва [4, с.7]. Згідно до цього, фінансово

стабільним буде те підприємство, що працює прибутково, завжди має вільні грошові кошти та забезпечується безперервний виробничий процес.

Оцінювання рівня фінансової стабільності підприємства пропонуємо здійснювати на основі розрахунку інтегрального індексу. Суть цієї методики полягає у тому, що необхідно визначити інтегральні та часткові показники рівня фінансової стабільності по декількох підприємствах, і на основі статистичних прийомів розрахувати загальний інтегральний індекс фінансової стабільності підприємства. Інтегральна оцінка дає змогу поєднати в одному показнику багато різних за назвою, одиницями виміру, вагомістю та іншими характеристиками чинників. Це спрощує процедуру визначення фінансової стабільності підприємства, а інколи є єдино можливим варіантом її проведення і надання об'єктивних остаточних висновків. Розрахунок інтегрального показника фінансової стабільності необхідно здійснювати по декількох підприємствах (мінімум 10 підприємств). Якщо необхідно оцінити рівень фінансової стабільності підприємств окремого регіону то для розрахунку необхідно використати дані як мінімум десяти підприємств, що знаходяться в цьому регіоні. Вибірку підприємств необхідно здійснювати залежно від частки їх прибутку у загальному фінансовому результаті регіону або залежно від частки їх надходжень до бюджету. Також в межах регіону інтегральний рівень фінансової стабільності можна оцінювати на підставі підприємств однієї сфери діяльності (галузі). Це відповідно дасть можливість диференціювати підприємства за інтегральних індексом фінансової стабільності в межах регіону чи галузі. Таким чином можна буде оцінювати фінансову стабільність підприємств однієї галузі декількох регіонів, що дозволить визначати в якому із регіонів забезпечуються найвищий рівень фінансової стабільності підприємств однієї галузі.

При цьому вважаємо, що складовими інтегрального індексу фінансової стабільності підприємства будуть інтегральний індекс фінансової стійкості, інтегральний індекс ліквідності, інтегральний індекс платоспроможності, інтегральний індекс ефективності використання капіталу. Сукупність часткових показників, які лежать в площині розрахунку інтегрального індексу фінансової стійкості, ліквідності, платоспроможності та ефективності використання капіталу відображені в табл. 1.

Подані часткові показники для оцінювання інтегрального індексу фінансової стійкості базуються на обсягах власних та позичених коштів підприємства. Згідно до цього визначається частка позичених і власних в джерелах фінансування майна підприємства. Також вагома роль у системі зазначених показників відводиться власному оборотному капіталу підприємства, розмір якого дозволяє визначити, яка частина власного капіталу підприємства перебуває в обороті, а яка спрямована на створення необоротних активів.

Інтегральний індекс ліквідності підприємства дозволить визначити настільки майно (активи) підприємства є ліквідним по відношенню до інших підприємств і яким чином це позначиться на здатності швидко його обертати і перетворювати в грошові кошти. Згідно до розрахованого значення інтегрального індексу ліквідності, можна буде визначати рейтинг окремого підприємства за здатністю швидко перетворювати свої активи в гроші.

Щодо часткових показників для оцінювання інтегрального індексу платоспроможності підприємств, то вони дозволяють побачити чи вчасно і в повному обсязі підприємства розраховуються за своїми боргами. Також результати оцінювання інтегрального індексу платоспроможності дозволяють виявити настільки підприємство є платоспроможним з позиції обсягів грошових надходжень та видатків фінансових ресурсів. Часткові показники інтегрального індексу ефективності використання капіталу дозволять отримати сукупний результат ефективності використання вкладених в підприємство коштів. Це дозволить отримати інформацію щодо розміру прибутку на кожен гривню коштів використаних в діяльності підприємства.

Таблиця 1

Сукупність часткових показників для визначення інтегрального індексу фінансової стабільності підприємств

Показник	Порядок розрахунку	Позитивна зміна
Часткові показники для визначення інтегрального індексу фінансової стійкості підприємств		
Коефіцієнт фінансової незалежності	Власний капітал /Валюта балансу	Збільшення
Коефіцієнт фінансової залежності	Позиковий капітал/ Валюта балансу	Зменшення
Коефіцієнт фінансового ризику	Позиковий капітал/Власний капітал	Зменшення
Коефіцієнт фінансової стабільності	Власний капітал/Позиковий капітал	Збільшення
Коефіцієнт довгострокового залучення позикового капіталу	Довгострокові зобов'язання (Довгострокові зобов'язання +Власний капітал)	Зменшення
Коефіцієнт маневреності власного капіталу	Власний оборотний капітал/Власний капітал	Збільшення
Коефіцієнт маневреності власного оборотного капіталу	Запаси/Власний оборотний капітал	Зменшення
Співвідношення власного оборотного капіталу до поточного позикового капіталу, що спрямований на створення оборотних активів	Власний оборотний капітал/Позиковий оборотний капітал	Збільшення
Співвідношення власного капіталу, що спрямований на створення необоротних активів до позикових коштів, що спрямовані на створення необоротних активів	Власний капітал, що спрямований на створення необоротних активів/позиковий капітал, що спрямований на створення необоротних активів	Збільшення
Співвідношення банківських кредитів до позикового капіталу	(Довгострокові та короткострокові банківські кредити)/ Позиковий капітал	Зменшення
Часткові показники для визначення інтегрального індексу ліквідності підприємств		
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	(Грошові кошти+поточні фінансові інвестиції)/Поточна заборгованість	Збільшення
Коефіцієнт швидкої ліквідності	(Грошові кошти+поточні фінансові інвестиції+поточна дебіторська заборгованість)/Поточна заборгованість	Збільшення
Коефіцієнт повільної ліквідності	(Оборотні активи+необоротні активи утримувані для продажу)/Поточна заборгованість	Збільшення
Коефіцієнт загальної ліквідності	Активи/поточна заборгованість	Збільшення
Співвідношення необоротних активів до суми власного капіталу та довгострокових зобов'язань	Необоротні активи/(Власний капітал+довгострокові зобов'язання)	Зменшення
Коефіцієнт ліквідності грошового потоку	(Грошові надходження-грошові кошти на кінець року+грошові кошти на початок року)/Грошові витрачання	Збільшення
Частка важколіквідних активів у вартості активів підприємства	Необоротні активи/Активи	Зменшення
Частка повільноліквідних активів у вартості активів	(Запаси+поточні біологічні активи+витрати майбутніх періодів+необоротні активи утримувані для продажу)/Активи	Зменшення

Частка швидколіквідних активів у вартості активів	Поточна дебіторська заборгованість/Активи	Зменшення
Частка абсолютно ліквідних активів у вартості активів	(Грошові кошти+поточні фінансові інвестиції)/Активи	Збільшення
Часткові показники для визначення інтегрального індексу платоспроможності підприємств		
Співвідношення дебіторської заборгованості до кредиторської заборгованості	Дебіторська заборгованість за товари, роботи та послуги/ Кредиторська заборгованість за товари, роботи та послуги/	Зменшення
Доходність надходжень грошових коштів	Чистий грошовий потік/Грошові надходження підприємства	Збільшення
Доходність витрат фінансових ресурсів	Чистий грошовий потік/Витрачання грошових коштів	Збільшення
Рівень завантаження фінансових ресурсів	Грошові надходження/Грошові витрачання	Збільшення
Окупність фінансових ресурсів	Грошові витрачання/Грошові надходження	Зменшення
Співвідношення запасів до кредиторської заборгованості за товари, роботи та послуги	Запаси/Кредиторська заборгованість за товари, роботи та послуги	Збільшення
Співвідношення чистого грошового потоку до активів	Чистий грошовий потік/середньорічна вартість активів	Збільшення
Співвідношення фінансових інвестицій до позикового капіталу	(Довгострокові фінансові інвестиції +поточні фінансові інвестиції)/середньорічна вартість позикового капіталу	Збільшення
Співвідношення чистого грошового потоку до чистої виручки від реалізації	Чистий грошовий потік/Чиста виручка від реалізації	Збільшення
Чистий грошовий потік/Позиковий капітал	Чистий грошовий потік/Середньорічна вартість позикового капіталу	Збільшення
Часткові показники для визначення інтегрального індексу ефективності використання капіталу підприємств		
Рентабельність фінансового капіталу	Чистий прибуток/ середньорічна вартість фінансового капіталу	Збільшення
Рентабельність власного капіталу	Чистий прибуток/ середньорічна вартість власного капіталу	Збільшення
Рентабельність позикового капіталу	Чистий прибуток/ середньорічна вартість позикового капіталу	Збільшення
Фінансовий леверидж	(1-ставка податку на прибуток)*(різниця між економічною рентабельністю активів і середньорічною ставкою відсотка за кредитами)*(відношення кредитів до власного капіталу)	Збільшення
Рентабельність власного оборотного капіталу	Валовий прибуток/(середньорічна вартість власного оборотного капіталу)	Збільшення
Рентабельність зареєстрованого капіталу	Дивіденди (доходи власників) за рік/ середньорічна вартість зареєстрованого капіталу	Збільшення
Рентабельність кредиторської заборгованості за товари, роботи та послуги	Валовий прибуток/середньорічна вартість кредиторської заборгованості за товари, роботи та послуги	Збільшення
Рентабельність грошових надходжень підприємства	Чистий прибуток/Грошові надходження	Збільшення
Рентабельність фінансового капіталу, вкладеного в оборотні активи	Чистий прибуток/середньорічна вартість оборотних активів	Збільшення
Рентабельність фінансового капіталу, вкладеного в необоротні активи	Чистий прибуток/середньорічна вартість необоротних активів	Збільшення

Оскільки наведенні часткові показники в межах окремого інтегрального показника є неоднорідними за своїми змістовними характеристиками і не можуть бути зіставленими та відзначають внутрішньо господарські коливання, важливим є їх стандартизація. З метою приведення показників в однорідний стан, необхідно розрахувати стандартизоване відхилення. При цьому визначають частковий коефіцієнт окремого часткового (згідно методики факторіального) показника підприємства:

$$Ki = \frac{Z_{ir}}{S}, \quad (1)$$

де Ki – частковий коефіцієнт факторіального показника i -го підприємства;
 Z_{ir} – числове значення окремого факторіального показника по i -му підприємству;
 S – стандартизоване відхилення показника.

**авторська розробка*

Стандартизоване відхилення можна розрахувати за наступною формулою:

$$S = \sqrt{\frac{\sum (Z_{ir} - \bar{Z})^2}{n}}, \quad (2)$$

де \bar{Z} - середньоарифметичне значення факторіального показника для всіх досліджуваних підприємств;

n - кількість підприємств.

**авторська розробка*

Наступний етап аналізу полягає в розрахунку інтегрального індексу фінансової стійкості, ліквідності, платоспроможності та ефективності використання капіталу. Інтегральний індекс визначатиметься за допомогою наступної формули:

$$I_i = \sqrt{\sum_{j=1}^n (1 + k_{ij})^2}, \quad (3)$$

де I_i - інтегральний індекс за окремою групою часткових показників i -го підприємства;

$j = 1, \dots, m$;

K_j - частковий коефіцієнт факторіального показника по i -му підприємству.

**авторська розробка*

Сума між одиницею та частковими коефіцієнтами є характерним лише для тих показників, що є стимулятивними з позиції підвищення фінансової стабільності підприємства. Тобто для тих показників для яких позитивною тенденцією є збільшення. Однак, між одиницею та частковими коефіцієнтами, що характеризують дестимулятивні показники (негативно впливають на інтегральний рівень фінансової стабільності) необхідно розраховувати різницю. Наприклад, згідно до даної методики дестимулятивними показниками є ті показники для яких кращим результатом є менше значення, тобто їх постійне зменшення.

При цьому найвищий рейтинг щодо інтегрального індексу фінансової стійкості, ліквідності, платоспроможності та ефективності використання капіталу буде мати те підприємство, що має максимальне значення інтегрального показника.

Передостаннім етапом є визначення інтегрального індексу фінансової стабільності підприємства, що дасть змогу звести оцінювані підприємства в певні групи за рівнем фінансової стабільності.

Інтегральний індекс фінансової стабільності підприємства визначається як середня арифметична зважена інтегральних індексів фінансової стійкості, ліквідності, платоспроможності та ефективності використання капіталу:

$$I = \frac{\sum f_{\delta.\bar{n}.} + \sum f_{\bar{e}.} + \sum f_{\bar{i}.} + \sum f_{\bar{a}\bar{o}.}}{\sum f_{\delta.\bar{n}.} + f_{\bar{e}.} + f_{\bar{i}.} + f_{\bar{a}\bar{o}.}}, \quad (4)$$

**авторська розробка*

де I - інтегральний індекс фінансової стабільності підприємства;

$I_{\delta.\bar{n}.}$ - інтегральний індекс фінансової стійкості i -го підприємства;

$I_{\bar{e}.}$ - інтегральний індекс ліквідності i -го підприємства;

$I_{\bar{i}.}$ - інтегральний індекс платоспроможності i -го підприємства;

$I_{\bar{a}\bar{o}.}$ - інтегральний індекс ефективності використання капіталу;

$f_{\delta.\bar{n}.}, f_{\bar{e}.}, f_{\bar{i}.}, f_{\bar{a}\bar{o}.}$ - вагові коефіцієнти інтегральних індексів фінансової стійкості, ліквідності, платоспроможності та ефективності використання капіталу.

Вагові коефіцієнти надаються показникам у довільному розмірі залежно від ролі окремого із інтегральних індексів у формуванні інтегрального рівня фінансової стабільності. Однак сума вагових коефіцієнтів повинна бути рівною одиниці. Оскільки під фінансовою стабільністю підприємства необхідно розуміти стан підприємства при якому більшу частину його майна придбано за власні кошти і вчасно та в повному обсязі відбувається погашення зобов'язань, то найбільші вагові коефіцієнти надаємо інтегральному індексу фінансової стійкості та платоспроможності, відповідно по 0,3. Інтегральному індексу ліквідності надаємо ваговий коефіцієнт 0,25, а інтегральному індексу ефективності використання капіталу – 0,15.

При цьому найвищий рейтинг фінансової стабільності буде мати те підприємство, що має максимальне значення інтегрального індексу фінансової стабільності.

Також за результатами розрахунку інтегрального індексу фінансової стабільності можна розподілити підприємства, для яких проводилось оцінювання на 4 групи. Згідно до цього можна виокремити підприємства з високим, середнім, помірним та низьким рівнем фінансової стабільності. В основу розподілу покладено метод групувань, за яким здійснюється розрахунок груповального інтервалу. Величина груповального інтервалу буде визначатись наступним чином:

$$i = \frac{x_{\max} - x_{\min}}{n}, \quad (5)$$

де i – величина груповального інтервалу;

x_{\max} і x_{\min} – відповідно максимальний та мінімальний рівень інтегрального індексу фінансової стабільності підприємств;

n – число відокремлених груп.

За результатами оцінювання інтегрального індексу фінансової стабільності підприємств можна буде визначати сукупний рівень фінансової стабільності підприємств окремого регіону. Таким чином варто буде посумувати розрахункові значення інтегрального індексу фінансової стабільності підприємств в межах одного регіону. Пізніше можна буде здійснити ранжування регіонів за рівнем інтегрального індексу фінансової стабільності підприємств. Регіон, що буде мати максимальне значення за інтегральним індексом фінансової стабільності підприємств займатиме найвищі позиції в цьому рейтингу. Також, якщо для оцінювання інтегрального індексу фінансової стабільності було взято підприємства однієї сфери діяльності, то можна

буде визначити яка сфера діяльності має найвищий рейтинг за рівнем інтегрального індексу фінансової стабільності підприємств.

В цілому результати інтегрального індексу фінансової стабільності підприємств також дозволяють визначати рейтинги окремих підприємств за рівнем фінансової стабільності, що в переважній мірі є досить вагомим індикатором інвестиційної привабливості, кредитоспроможності та конкурентоспроможності господарюючого суб'єкта.

Висновки: Подана методика визначення інтегрального індексу фінансової стабільності підприємств дозволить оцінити інтегральний рівень фінансової стійкості, ліквідності, платоспроможності та ефективності використання капіталу, що є досить вагомими індикаторами розвитку самих підприємств та забезпечення їх впливу на діяльність інших господарюючих суб'єктів, населення та регіону в цілому. В подальших дослідженнях увага буде зосереджена на розробці методичних підходів до оцінювання інтегрального індексу фінансової стабільності усіх сфер діяльності (галузей). Це обумовлюється потребою в обґрунтуванні впливу фінансової стабільності підприємств та фінансової стабільності сфер діяльності на розвиток окремих регіонів, в яких вони зосереджуються.

Список використаних джерел:

1. Коробов М. Я. Фінансово-економічний аналіз діяльності підприємств / М. Я. Коробов – К.: Знання, 2000. – 378 с.
2. Кузнецова Н.В. Методика оцінювання ризику зниження фінансової стабільності за допомогою мереж байеса / Н.В. Кузнецова // Вісник Хмельницького національного університету. – 2013. – № 2. Т. 3. – С. 187-190
3. Лахтіонова Л.А. Фінансовий аналіз суб'єктів господарювання. монографія / Л. А. Лахтіонова. – К.: КНЕУ, 2001. – 387 с.
4. Мамонтова Н. А. Фінансова стійкість акціонерних підприємств і методи її забезпечення (на прикладі підприємств харчової промисловості): [автореф. дис. канд. екон. наук] / Н. А. Мамонтова. – К., 2001. –16 с.
5. Омельченко И.Н. Финансово-экономическая стабильность как составная часть организационно-экономической устойчивости предприятий / И. Н. Омельченко, Е.В.Борисова // Вестник машиностроения. – 2007. – №4 – С.63 – 74.
6. Родионова В. М. Финансовая устойчивость предприятия в условиях инфляции / В. М. Родионова, М. А. Федотова. – М. : Перспектива, 1995. – 98 с.
7. Савицкая Г. В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия / Г. В. Савицкая. –Мн. : Перспектива, 1997. – 498 с.
8. Слав'юк Р.А. Фінанси підприємств: Підручник / Р.А. Слав'юк. –К.: УБС НБУ, 2007. – 550 с.
9. Філімоненков О.С. Фінанси підприємств: навч. посіб. / О.С. Філімоненков – К.: Ніка-Центр, 2002. – 359 с.